

PIOTR GUZOWSKI (Białystok)

PIERWSZY POLSKI INDEKS KSIĄŻEK ZAKAZANYCH

W sposób szczególnie pierwszemu polskiemu indeksowi książek zakazanych swoją uwagę poświęcił Z. Celichowski, publikując rozprawkę poświęconą wszystkim trzem polskim indeksom, oraz J. Dużyk, zajmując się cenzurą w Krakowie w wiekach XV–XVII¹. Obaj w swoich artykułach przedrukowali ten sam indeks. Z. Celichowski dodał przy wielu nazwiskach uwagi, iż są to osoby nieznane, a J. Dużyk chociaż nie komentował katalogu nazwisk, opracował jednak wyczerpująco temat związku polskiego indeksu książek zakazanych z indeksem rzymskim. Korzystając z dorobku wyżej wymienionych autorów, a także wypowiedzi na temat indeksu polskiego zawartych w pracach P. Buchwald-Pelcowej oraz A. Brücknera, postaramy się przedstawić okoliczności powstania i zawartość pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych oraz ocenić znaczenie jego publikacji².

Już wśród pierwszych chrześcijan w oparciu o napomnienia w listach św. Pawła, św. Jana czy w *Dziejach Apostolskich* wytworzone zostało przekonanie, że nie należy czytać pism czy dzieł szkodliwych dla ich wiary³. Kiedy chrześcijaństwo stało się religią powszechną i nastąpił sojusz tronu i ołtarza, do walki z herezją wspólnie przystąpiły władze świeckie i duchowne. Gdy

---

¹ Z. Celichowski, *Polskie indeksy książek zakazanych. Rozprawka bibliologiczna*, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, Kraków 1904, t. X, s. 35–45. J. Dużyk, *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV–XVII*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1956, R. II, s. 375–411.

² P. Buchwald-Pelcowa, *Autorzy polscy w indeksach ksiąg zakazanych*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. 40, z. 1, s. 121–129; też, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stołem*, Warszawa 1997; A. Brückner, *Polskie indeksy książek zakazanych*, „Pamiętnik Literacki”, R. 2 (1903), s. 59–67, 216.

³ Rz 16, 17; 1Tm 6, 20; 2J 1, 10–11; Dz 19, 19.

Sobór Nicejski w 325 r. potępił pisma Ariusza, to cesarz Konstantyn Wielki nakazał, na podstawie decyzji soboru, pisma te spalić. Z czasem ustaliła się pewna praktyka, że sobory lub synody potępiały naukę lub pisma heretyckie, a następnie prosiły władze świeckie o zarządzenie spalenia tych dzieł. W 681 r. Sobór Konstantynopolski sam zarządził spalenie potępianych przez siebie pism i odtąd stało się to regułą⁴.

W czasach późnego antyku czy wczesnego średniowiecza nie znano jakichś ogólnych spisów pism, których nie należy czytać. Wystąpienia soborów, synodów czy władców świeckich odnosiły się do pojedynczych, indywidualnych przypadków herezji. Część historyków uważa za pierwszy indeks dekret papieża Gelazjusza (492–496) *De libris recipiendis et non recipiendis*, wyliczający pisma, które należy czytać (*Pismo Święte*, pisma Ojców Kościoła) oraz potępia te, których nie należy czytać (apokryfy, pisma heretyckie). Jednak po pierwsze, nie ma w tym dekreście jednoznacznego zakazu, po drugie, istnieją pewne wątpliwości, co do autentyczności tego dokumentu⁵.

Od połowy XIII w. papieże zwiększyli ilość potępianych książek, zaznaczając, że każda z nich została zbadana i oceniona jako błędna i heretycka. W XIV w. książki zaczęła potępiać także inkwizycja. Większość potępianych przez Kościół w średniowieczu pism miało charakter teologiczny, sprzeczny z ortodoksją, a więc heretycki. Występowano także przeciw religijnym pismom żydowskim i arabskim. Do XIII w. nie było ograniczeń czytania *Biblii*, dopiero pojawienie się nieaprobowanych przez Rzym tłumaczeń (np. uczniów Wicklifa) na języki narodowe spowodowało w niektórych krajach wydanie zakazów ich czytania z wyjątkiem psalmów⁶.

Wynalazek druku i pojawienie się książek w dużym nakładzie spowodował, że realizacja idei palenia szkodliwych wydawnictw nie zawsze oznaczała pełne powodzenie. Dlatego Kościół zdecydował się na wprowadzenie cenzury prewencyjnej. Domagano się, aby wszystkie prace przed wydrukowaniem zyskały aprobatę władz duchownych. Władze te były reprezentowane przez papieża, miejscowych biskupów lub rektorów uniwersytetów. W 1511 r. papież Juliusz II wydał nową wersję bulli *Coene Domini* (opublikowanej po raz pierwszy przez Urbana V w XIV w.), będącą zbiorem ekskomunik ogłoszonych do tego czasu przez różnych papieży przeciw poszczególnym osobom. Wszyscy ci, którzy posiadali, czytali, druko-

⁴ E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 156.

⁵ J. Keller, *Zakaz i cenzura książek w Kościele*, „Studia z dziejów Kościoła Katolickiego” 1960, t. II, s. 137.

⁶ *Ibidem*, s. 139.

wali i rozpowszechniali pisma wymienionych w niej osób, popadali w ekskomunikę. Tylko papież mieli prawo udzielania zezwoleń na czytanie wyklętych pism⁷.

Rozwój reformacji, posługującej się drukarstwem w walce o rząd dusz, spowodował wzmożenie starań Kościoła w walce z herezją. Zreorganizowana w 1542 r. przez papieża Pawła III Święta Kongregacja Inkwizycji jako główne zadanie miała występowanie przeciw heretykom i podejrzanym o herezję. Rok później inkwizytorzy generalni wydali rozporządzenie zakazujące sprzedawania i rozpowszechniania książek heretyckich. Kiedy jeden z sześciu inkwizytorów generalnych – kardynał Piotr Caraffa został papieżem jako Paweł IV, Stolica Apostolska doszła do wniosku, że z powodu wzrostu publikacji heretyckich wiadomości o tych, które są potępione z trudem dochodziły do wiernych. Należało zatem spisać je i ogłosić w formie katalogu. Został on ułożony przez powołaną przez Pawła IV osobną kongregację kardynałów i opublikowany w 1559 r.⁸ Gdy zebrał się na nowo Sobór Trydencki, wyłoniona została specjalna komisja złożona z osiemnastu ojców, która wypracowała tzw. reguły indeksu i zaktualizowała w oparciu o nie sam indeks. Papież Pius IV ogłosił go 24 III 1564 r. i nakazał przyjąć oraz rozpowszechnić, oznajmiając, że w trzy miesiące od powyższej daty będzie obowiązywać wszystkich wiernych bez wyjątku⁹. Kolejny papież Pius V (były inkwizytor generalny M. Ghislieri) ustanowił kongregację indeksu, której zadaniem było czytać „złe” książki i ewentualnie wprowadzać do indeksu. Kongregacja miała wydawać sądy o książkach, a nie o osobach. Jeżeli autor swoje dzieło poprawił, kongregacja mogła zadecydować o wykreśleniu jego tytułu z indeksu. Po zreorganizowaniu kongregacji indeksu w 1590 r. papież Sykstus V rozpoczął rewizję samego katalogu, ale tuż przed jego ogłoszeniem zmarł. Nowy indeks wydany więc został w 1596 r. przez papieża Klemensa VIII (Hipolita Aldobrandiniego – wcześniej m.in. nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej) i z drobnymi zmianami obowiązywał aż do roku 1664¹⁰.

⁷ *Ibidem*, s. 141.

⁸ *Encyklopedia Kościelna M. Nowodworskiego*, Warszawa 1876, t. VIII, s. 57.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ L. Szczucki, *Ze studiów nad rzymskim „Indeksem ksiąg zakazanych” w XVI i XVII w.*, w: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, pod red. S. Grzeszczuka i A. Kawęckiej-Gryczowej, Wrocław 1975, s. 292.

W Polsce przejawy cenzury zarówno kościelnej (uniwersyteckiej) jak i politycznej występowały już na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Ograniczały się one jednak do sporadycznych wystąpień przeciw drukarzom oskarżanym o herezję i wydawanie książek bez zezwolenia (np. sprawa drukarza Fiola w Krakowie) oraz edyktów królewskich przeciw herezji Lutra. Spotkać też można było przypadki cenzury politycznej (np. przypadek *Kroniki Miechowity*)¹¹.

Indeks Klemensa VIII stał się podstawą pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych wydanego w Krakowie w 1603 r. z inicjatywy biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego¹².

Bernard Maciejowski wywodził się ze środowiska magnackiego, chociaż na pewno jego rodzina nie należała do najważniejszych w kraju. Maciejowscy wypłynęli na arenę polityczną na początku XVI w. i swoją karierę związali z dworem królewskim. Najślynniejszy z nich, stryj inicjatora indeksu, Samuel Maciejowski, był biskupem krakowskim oraz ostatnim kanclerzem Zygmunta Starego i pierwszym Zygmunta Augusta. W połowie XVI stulecia jedna linia rodu związała się z reformacją, druga pozostała przy katolicyzmie, ale obie służyły kolejnym królom. Bernard urodził się w 1548 r., uczył się w kolegium jezuickim w Wiedniu, następnie został koronnym chorążym nadwornym. W takim charakterze brał udział w pierwszej i drugiej kampanii Batorego przeciw Moskwie. Znany ze swojej pobożności i szlachetności, pod wpływem osób duchownych (wcześniej kardynała Hozjusza, potem Piotra Skargi) zrezygnował z kariery świeckiej. W wieku trzydziestu pięciu lat wyjechał na studia do Rzymu, gdzie przyjął święcenia kapłańskie. Po powrocie do kraju został biskupem łucko-brzeskim. Wprowadzał w swojej diecezji reformy trydenckie oraz współtworzył unię brzeską. Już w 1591 r., po pięciu latach spędzonych w Łucku, został mianowany biskupem wileńskim, ale na tę nominację królewską nie wyraziła zgody kapituła wileńska; i choć przez wiele lat Zygmunt III naciskał Litwinów, Maciejowski nigdy w Wilnie nie zasiadł. Przeniósł się za to do Krakowa, gdzie jako miejscowy biskup kontynuował dzieło odnowy Kościoła, wydając m.in. *Pastoralną* – potrydencki podręcznik dla duchowieństwa. Jego posługę duszpasterską Rzym wynagrodził nadając mu kapelusze kardynalski, a król Zygmunt III Waza, wdzięczny

¹¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce...*, s. 112.

¹² *Index librorum prohibitorum cum regulis confectis per Patres a Tridentina Synodo delectos, auctoritate Pii IIII primum editus, postea vero a Sixto V auctus et nunc demum S. D. N. Clementis PP. VIII jussu recognitus et publicatus. Instructione adjuncta de exequendae prohibitionis, deque sincere emendandi et imprimendi libros ratione* (dalej: *Index*), Cracoviae, in officina Andreae Petricouii. Anno Domini MDCIII.

za pomoc w polityce wewnętrznej, ofiarował Maciejowskiemu arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Ten jako prymas przez trzy lata, aż do swojej śmierci w 1608 r., odgrywał ważną rolę w kraju objętym kryzysem rokoszu sandomierskiego¹³.

W przedmowie do pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych Bernard Maciejowski powołał się na fragment *Dziejów Apostolskich* i relację św. Łukasza opisującą pobyt św. Pawła w Efezie, gdzie: „I wiele z tych, którzy się dwornością parali, znieśli księgi i popalili przed wszystkimi. A obrachowawszy cenę ich, znaleźli sumę pięćdziesiąt tysięcy srebrników. Tak potężnie rosło słowo Boże i wzmacniało się.”¹⁴ Dalej biskup krakowski, nawiązując do rzymskiego indeksu Klemensa VIII, uzasadniał stworzenie jego polskiej wersji: „Gdy do rąk naszych dotarł ten indeks, my uważając go za bardzo potrzebny i zbawienny tak tym, którzy mają obowiązek nauczania, jak i innym, którzy delectują się prywatną lekturą, czym prędzej postanowiliśmy w mieście i diecezji naszej wydać i opublikować. Na końcu tego indeksu dodaliśmy pisarzy naszego narodu, których czytanie jest zakazane, a których nazwiska do tej pory zdołaliśmy wyśledzić. Dlatego zachęcamy wszystkich przełożonych wszystkich kościołów, tak świeckich jak i zakonnych, i ich zastępców, a także rektorów uniwersytetu krakowskiego, kolegów i jakichkolwiek szkół, aby ten indeks mieli w rękach i pilnie z regułami czytali i aby nie pozwolili swoim podwładnym albo tym, nad którymi mają opiekę, przechowywać lub czytać ksiąg w tym indeksie zakazanych czy też mających być zakazanymi na mocy tych reguł. Drukarzom zaś i księgarzom pod karą klątwy i innymi karami według uznania naszego polecamy, aby ci nie ważyli się drukować, drudzy nie ważyli się sprzedawać ksiąg, nim najpierw przez nas albo przez naszych deputatów nie będą przejrzone i zaaprobowane.”¹⁵

Po takim wprowadzeniu następują brewe papieża Klemensa VIII i Piusa IV oraz lista dziesięciu reguł, na podstawie których określono jakie książki są zakazane katolikom¹⁶.

¹³ *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*), t. XIX, s. 48–51; S. Nasiorowski, *List Pasternski Kardynała Bernarda Maciejowskiego*, Lublin 1992, s. 10; P. Guzowski, *Działalność polityczna Bernarda Maciejowskiego*, Białystok 1999 – praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Wyczańskiego.

¹⁴ *Index*, A1 verso; Dz 19, 19 wg *Biblii* w przekładzie księdza J. Wujka z 1599 r., Warszawa 1999, s. 2186.

¹⁵ *Index*, A1–A2; Tłumaczenie za J. Dużyk, *op. cit.*, s. 394.

¹⁶ *Ibidem*, B i n.; Oryginalne brzmienie reguł oraz ich wyjaśnienie zamieszczone jest również w *Encyklopedii Kościelnej M. Nowodworskiego*, t. VIII, s. 59–66; Tłumaczenie reguł lub ich częściowe streszczenie podaje też J. Dużyk, *op. cit.*, s. 395–400.

Reguła I: Mówi, że wszystkie pisma potępione przez papieży i sobory przed 1515 r., choć nie znajdują się na indeksie, także są potępione.

Reguła II: Książki herezjarchów, którzy wzniecili herezję po 1515 r., jak i tych którzy jej przewodzili – tacy jak Luter, Zwingli, Kalwin, Schwenefeldius, Balthasar Pascimontanus i inni jakiegokolwiek nazwiska, tytułu i treści są zakazane. Książki innych heretyków, które z założenia traktują o religii też są zakazane. Te zaś które nie traktują o religii i zostały przez teologów katolickich zbadane z rozkazu biskupów i inkwizytorów, są dozwolone. Książki napisane po katolicku, przez tych, którzy potem popadli w herezję, lub powrócili na łono Kościoła, a zaaprobowane są przez wydział teologiczny jakiegoś katolickiego uniwersytetu albo inkwizycję generalną są dozwolone do czytania.

Reguła III: Przekłady pisarzy kościelnych, do tej pory wydanych przez autorów potępionych, byle tylko nie zawierały nic przeciw zdrowej nauce są dozwolone. Tłumaczenia ksiąg *Starego Testamentu* za zgodą biskupa mogą być dozwolone tylko ludziom uczonym, pobożnym. Miałyby być to teksty pomocnicze do zrozumienia wulgaty, a nie teksty święte. Przekładów *Nowego Testamentu* zabrania się w ogóle. Pozwala się osobom posiadającym zezwolenie używać objaśnień lub uwag przy tych przekładach zawartych, ale po usunięciu przez wydział teologiczny jakiegoś katolickiego uniwersytetu lub inkwizycję generalną fragmentów podejrzanych. Chodzi tu wyłącznie o przekłady łacińskie i greckie *Pisma Świętego*.

Reguła IV: Mówi o przekładach *Pisma Świętego* na języki narodowe. Aby je czytać potrzebne jest pozwolenie na piśmie, wydane za radą proboszcza lub spowiednika. Zakonnik może czytać takie przekłady tylko za zgodą przełożonych.

Reguła V: Pozwala na korzystanie z ksiąg wydanych staraniem autorów heretyckich, w których nic lub bardzo mało prezentują ze swoich poglądów, tylko zbierają wypowiedzi innych osób, np. słowniki, przypowieści, konkordacje, ale po usunięciu fragmentów przeciwnych wierze.

Reguła VI: Książki w języku narodowym traktujące o sprawach spornych między katolikami a heretykami mogą czytać tylko ci, co posiadają zezwolenie spowiednika lub proboszcza. Książki pobożne, kazania, modlitwy zgodne z duchem katolickim mogą być czytane przez wszystkich. Książki w języku narodowym pisane przez katolików, a znajdujące się na jakichkolwiek indeksach lokalnych mogą być poprawione i po dopuszczeniu przez biskupa lub inkwizytora mogą być czytane przez wszystkich.

Reguła VII: Wskazuje, że należy troszczyć się nie tylko o wiarę, ale i o obyczaje. Całkiem zakazane są książki, które z założenia traktują o rzeczach

zdroźnych i nieskromnych, opowiadają o nich lub uczą. Książki jednak pisane przez starożytnych pogan mogą być czytane ze względu na piękno języka, ale tylko przez dorosłych.

Reguła VIII: Zakazane są książki o dobrej treści, ale w które wtrąca się coś heretyckiego lub zabobonnego. Mogą być dopuszczone do czytania po oczyszczeniu przez teologów katolickich. Podobnie rzecz się ma z prologami lub streszczeniami autorów zakazanych, ale dotyczących książek niezakazanych. Mogą być czytane czy drukowane po dokonaniu poprawek.

Reguła IX: Potępia się i zakazuje czytać księgi o magii i czarach, książki astrologiczne, traktujące o rzeczach przyszłych. Można zaś czytać prace o obserwacjach naturalnych, np. żeglarskich, rolniczych, medycznych.

Reguła X: Opisuje kontrolę i wydawanie pozwoleń na druk. Pozwolenie na druk wydawał w Rzymie wikariusz papieski albo osoby wyznaczone przez papieża, w innych miejscach zaś biskupi i inkwizytorzy. W miastach gdzie są drukarnie, mają biskupi wyznaczyć osobę do ich wizytacji. Drukarze i sprzedawcy książek mają mieć katalog swoich towarów z podpisem wizytatora. Sprzedaż bez zezwolenia zakazanych książek grozi ich konfiskatą. Dopuszczalną jest rzeczą dla biskupa i inkwizytora, żeby książki, które wydawały się godnymi pozwolenia, jeśli ci uznają je za szkodliwe, zostały jednak zakazane. Kto czyta zakazane książki heretyków, popada pod klątwę kościelną, kto zaś czyta lub posiada książki potępione z innego powodu, oprócz winy grzechu ciężkiego ma być karany w sposób surowy.

Dalej indeks zawiera trzy instrukcje postępowania wobec książek zakazanych¹⁷:

De prohibitione librorum. Po opublikowaniu indeksu, właściciele książek zakazanych winni przynieść ich spis do biskupów. Można u biskupa lub inkwizytora uzyskać prawo czytania pozycji zakazanych. Biskupi, inkwizytorzy i uniwersytety mają troszczyć się o sporządzanie indeksów książek pisanych w językach narodowych.

De correctione librorum. Poprawki i oczyszczenia książek mogą dokonać tylko ludzie wybitni wiedzą i pobożnością. Poprawy lub oczyszczenia wymagają m.in. wypowiedzi heretyckie, błędne, gorszące, obrażające pobożne uszy, schizmatyczne, buntownicze, bluźniercze, te, co zwracają się przeciwko obrzędowi sakramentów, zwyczajom Kościoła. Należy usunąć słowa *Pisma Świętego* nieściśle przytoczone lub przez złe tłumaczenie heretyków zniekształcone; należy odrzucić wszystko co odnosi się do zabobonów, magii,

¹⁷ *Index*, B 5 i n.; Tłumaczenie lub częściowe streszczenie tych rozdziałów podaje J. Dużyk, *op. cit.*, s. 397–400.

czarów oraz poddaje ludzką wolność w zależność od fatum, od znaków zwodniczych. Powinno się odrzucić też obrazy rozpustne i nieskromne, mogące szkodzić dobrym obyczajom.

De impressione librorum. Nie powinny być drukowane książki, które nie mają na początku imienia, nazwiska i ojczyzny autora. Książki poprawiane muszą mieć wyraźną adnotację o dawnym zakazie, poprawie i pozwoleniu. Kto przygotowuje wydanie książki, pełny jej tekst musi dostarczyć biskupowi lub inkwizytorowi do przejrzenia i zaaprobowania. Po wydrukowaniu książek, zanim trafią one na rynek, musi być sprawdzona zgodność ich brzmienia z egzemplarzem zaaprobowanym.

Dalej następuje przedruk indeksu Klemensa VIII obejmujący prawie 130 stron nazwisk i dzieł umieszczonych alfabetycznie. Pod każdą literą alfabetu znajdują się trzy rodzaje wyliczeń: autorów w ogóle zakazanych (*Auctores primae classis*), tytułów książek wg autorów, których tylko wymienione dzieło jest zakazane (*Certorum Auctorum Libri prohibiti*) oraz tytułów druków bezimiennych (*Incertorum Auctorum Libri prohibiti*). Pod każdą kategorią znajduje się dodatek. Autorzy wymienieni są w indeksie alfabetycznie, ale według imion¹⁸.

Wśród niewielkiej liczby Polaków znajdują się takie nazwiska, jak: Jan Łaski, Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Sarnicki, Andrzej Wolan, Mikołaj Radziwiłł Czarny. Wszyscy związani z reformacją i znani ze swoich pism nie tylko w Rzeczypospolitej. Wojewoda wileński znalazł się na liście prawdopodobnie za opiekę nad innowiercami, a z czasem być może za wydanie *Biblii* dysydenckiej. W przedruku indeksu Klemensa VIII brakuje jednak jednego nazwiska, które występuje w rzymskiej, oryginalnej wersji: Andrzeja Krzyckiego, biskupa przemyskiego, płockiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa. W opinii Z. Celichowskiego trafił on na indeks rzymski za frywolne satyry. P. Buchwald-Pelcowa wiąże raczej to zdarzenie ze źle przyjętym w Rzymie opisem hołdu pruskiego z 1525 r. lub niezrozumieniem antyreformacyjnego, ironicznego utworu *Pochwała Lutra* (*Encomia Luteri*)¹⁹.

Za indeksem Klemensa VIII znajduje się *Index auctorum et librorum prohibitorum, in Polonia editorum* mieszczący się na pięciu stronach i zawierający sześćdziesiąt trzy nazwiska (ułożone w kolejności alfabetycznej wg

¹⁸ *Index*, C2–H9.

¹⁹ Z. Celichowski, *op. cit.*, s. 39–40; P. Buchwald-Pelcowa, *Autorzy polscy...*, s. 123–124.

imion) oraz zestaw druków wydanych anonimowo²⁰. W przypadku większości z osób wymienionych w katalogu można poznać przyczyny ich obecności w gronie autorów zakazanych, opierając się na biogramach zamieszczonych w *Polskim Słowniku Biograficznym*, *Nowym Korbucie* lub korzystając z *Bibliografii* Estreichera oraz literatury dotyczącej różnowierców w Polsce.

Na 63 nazwiska, 60 autorów można zidentyfikować, znane są ich prace i w większości życiorysy. W 3 przypadkach można mówić o niepewnej identyfikacji, ponieważ podanych przez indeks Mikołaja Kownackiego, Gaspara Jana, Kozickiego Stanisława nie możemy w stu procentach utożsamić z Walentym Kownackim, wydawcą pism Erazma z Rotterdamu, Kasperowiczem Janem Leopolitą, redaktorem pierwszej drukowanej po polsku *Biblii* katolickiej, czy Kozickim Stanisławem, autorem panegiryków na cześć biskupa katolickiego²¹. W przypadku takich osób, jak: Falkowiusz Tomasz, de Montanis Paulus, z Przasnysza Wawrzyniec, Widawski Wojciech, Zakrzewski Wojciech, jesteśmy w stanie wymienić tylko tytuły napisanych, przetłumaczonych lub wydanych przez nich prac. Publikacji zaś, które spowodowały umieszczenie na indeksie Neothebela Walentego, Samuela Andrzeja, Tobolskiego Adama, nie znamy nawet z tytułu, choć fragmenty ich życiorysów w sposób pośredni uzasadniają pojawienie się na indeksie. W grupie 60 autorów o dosyć pewnej identyfikacji pod względem wyznania możemy wskazać 18 kalwinistów, 15 arian, 14 luteran, 6 braci czeskich i 2 katolików. Pod uwagę przy tym zestawieniu braliśmy ostateczny wybór konfesji, gdyż światopogląd niektórych autorów często ewoluował przez całe ich życie. Kilka osób, np. Jan z Koźmina, Andrzej Frycz Modrzewski czy zwłaszcza Jan Łaski, nie daje się zasufladkować do konkretnego, jednego z wyżej wymienionych nurtów Reformacji. Ich religijność kształtowała się w okresie narodzin protestantyzmu, stąd często sami pisali swoje własne wyznania wiary, które potem próbowali rozpowszechnić w środowisku różnowierczym. W przypadku Jakuba Niemojewskiego można mieć wątpliwości, czy bardziej mu odpowiadała doktryna kalwińska, czy jednak braci czeskich; jeśli zaś chodzi o Wawrzyńca z Przasnysza czy Wojciecha Widawskiego możemy się tylko domyślać związku pierwszego z kalwinizmem, drugiego zaś z luteranizmem.

²⁰ *Index*, H 10–12.

²¹ W przypadku Gaspara Jana można też się zastanawiać nad próbą identyfikacji z Janem Caperem, ministrem ariańskim w Śmiglu, autorem *Dialogu przeciw Wieczerzy Pańskiej* z 1565 r.

Za Polaków w indeksie przyjęto spolonizowanych cudzoziemców m.in.: Włocha Fausta Socyna, Czecha Szymona Turnowskiego, Francuza Piotra Statoriusa, Niemców Krzysztofa Ostorodta, Bartłomieja Bitnera czy Węgra Stanisława Farnowskiego.

Sześćdziesiąt znanych osób umieszczonych na indeksie było autorami ok. 368 odrębnie wydanych książek lub prac umieszczonych w wydawnictwach zbiorowych (które się zachowały lub mamy o ich istnieniu pewne informacje). Wśród nich znajdują się tłumacze 56 utworów pisarzy zagranicznych i wydawcy 26 dzieł różnego rodzaju²².

Na 60 autorów, tłumaczy i wydawców, 11 pisało tylko po łacinie, 25 tylko po polsku, 24 po polsku i łacinie. Wśród tych ostatnich, dwóch tworzyło dodatkowo w języku niemieckim oraz po jednym w języku ruskim i francuskim. Łącznie opublikowali 261 pozycje w języku polskim, 184 po łacinie, 3 po niemiecku, 1 po francusku i 1 po rusku.

Datę wydania zawartą na karcie tytułowej posiada 370 prac, z czego 27 wydano przed 1550 r., 51 w latach pięćdziesiątych, 85 w latach sześćdziesiątych, 43 w latach siedemdziesiątych, 59 w latach osiemdziesiątych, 38 w latach dziewięćdziesiątych, 9 w latach 1600–1603 oraz 58 po roku 1603 (do 1655).

W roku 1603, a więc w roku opublikowania indeksu, nadal żyło 13 autorów: Piotr Artomiusz (*1609), Andrzej Chrzastowski (*1618), Marcin Czechowicz (*1613), Stanisław Farnowski (*1616), Erazm Glicznier (*1603), Jan Licyniusz (*po 1633), Daniel Mikołajewski (*1633), Krzysztof Osterode (*1611), Faust Socyn (*1604), Jan Turnowski (*1629), Szymon Turnowski (*1608), Andrzej Wolan (*1610). Łącznie pod ich nazwiskami ukazały się 153 dzieła, o których wydaniu wiemy, z czego 104 przed 1603 r., a 49 po 1603 r.²³

---

²² Obliczenia dokonaliśmy w oparciu o dane zawarte w *Nowym Korbucie*, a w przypadku autorów nieuwzględnionych przez to wydawnictwo na podstawie *Bibliografii Estreichera*. Należy jednak zaznaczyć, że liczby te określają wartość jedynie szacunkową i orientacyjną. Redaktorzy *Nowego Korbuta* w dosyć dowolny sposób dobierali zestawienia bibliograficzne poszczególnych autorów i już we wstępie do swojego wydawnictwa zaznaczyli, iż na pewno nie zawiera ono wykazu wszystkich tytułów omawianych autorów. Podobnie *Bibliografia Estreichera*, choć jest dziełem podstawowym i o zasadniczym znaczeniu, to jednak nie uwzględnia poszukiwań bibliofilskich przynajmniej ostatnich kilkudziesięciu lat. Ponadto należy wziąć poprawkę na fakt niezachowania się do naszych czasów pewnej ilości tytułów.

²³ Można także zauważyć, że istnieje 15 pozycji mających swoje pierwsze wydania przed 1603 rokiem, a kolejne po 1603. Są to prace Piotra Artomiusza, Marcina Bielskiego, Jana Łaskiego, Hieronima Maleckiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Mikołaja Reja, Fausta Socyna, Krzysztofa Trecego, Grzegorza z Żarnowca.

Przytłaczająca większość pozycji związanych z autorami umieszczonymi na indeksie została opublikowana na terenie Rzeczypospolitej. 318 dzieł ma zaznaczone miejsce wydania. Z tego w 108 przypadkach jest to Kraków, w 34 Raków, w 24 Wilno, w 18 Toruń, w 13 Łosk, w 12 Pińczów, w 7 Gdańsk i Nieśwież, w 4 Węgrów, Grodzisk, Brześć, w 3 Poznań, w 2 Lublin, Szamotuły, w 1 Nowogródek, Kalisz, Leszno, Baranów. Za granicą drukowano autorów indeksu już znacznie rzadziej, i tak w Królewcu opublikowano 32 tytuły, w Bazylei 8, we Frankfurcie nad Odrą 6, w Amsterdamie 3, w Wittenberdze, Frankfurcie n. Menem, Strasburgu, Spirze, Lipsku i Londynie, Wrocławiu po 2, a także pojedyncze wydania ukazywały się w Genewie, Hanowerze, Magdeburgu, Jenie, Emden, Albie i Gerze.

Wśród nazwisk umieszczonych w polskiej części indeksu zwraca uwagę fakt umieszczenia także *Biblii Brzeskiej* i *Biblii Nieświeskiej*. W ten sposób chciano chyba podkreślić specyficzne, duże znaczenie obu publikacji protestanckich, których tłumacze i wydawcy byli powszechnie znani i należeli w większości do autorów wymienionych w indeksie. Do 6 nazwisk umieszczonych na indeksie dodano tytuły prac zakazanych. Przy Andrzeju Chrzastowskim wymienione są dwa dzieła skierowane przeciw Robertowi Bellarminiemu i jezuitom (choć łącznie antykatolickich prac stworzył 12). Do nazwiska Hieronima Maleckiego dodano publikację *Postylli domowej* M. Lutra, mimo iż wydawał również i innych autorów luteranckich. Grzegorz Orszak figuruje jako autor *Postylli*, która rzeczywiście była jedynym jego drukowanym dziełem. Nie znamy natomiast wymienionej w indeksie pracy Wojciecha Zakrzewskiego. Krzysztof Ostrodt na indeks trafił za publikację sprawozdania z dysputy przeprowadzonej w 1592 r. w Śmiglu z księdzem Hieronimem Powodowskim. Relacja ta nie zachowała się, ale znamy kilkanaście innych tytułów tego autora. Eustachy Trepka wymieniony jest w indeksie jako tłumacz *Postylli* A. Corvina, choć przekładał też 4 innych autorów protestanckich. Prawdopodobnie tytuły te były jedynymi publikacjami Chrzastowskiego, Maleckiego, Orszaka, Ostrodta, Treпки i Zakrzewskiego, znanymi autorom indeksu. Wyjątkowo potraktowano też Biernata z Lublina, z którego książkami twórcy indeksu nie zetknęli się bezpośrednio, a sam Biernat trafił na indeks jako autor cytowany przez Flacjusza Illyryka. Szczególną uwagę zwraca też nazwisko Mikołaja Paca z dodatkiem *pseudoepiscopus Kijoviensis*. Zygmunt August mianował Mikołaja Paca biskupem kijowskim w 1557 r. Mimo iż nominacja ta nie uzyskała aprobaty papieskiej, król ją popierał bardzo długo. W międzyczasie Pac zdołał się ożenić i wydać książkę luterancką. Ostatecznie

zrezygnował z biskupstwa, a raczej jego skromnych dochodów dopiero w 1583 r.²⁴

Za indeksem polskich autorów zakazanych znajduje się zestaw druków wydanych anonimowo. Umieszczono w nim pisma o charakterze religijnym, potraktowane nie indywidualnie, ale określone nazwami poszczególnych kategorii, np.: „...Agendy, Wieczery...Postille rozmaite...Synody rozmaite...Katechizmy...Kazania....Obrony Zborow ...Modlitwy”. Mamy także wymienione takie publikacje, jak *Confessio Wileńska*, *Confessio Fratrum Boemicorum*, *Sandomirensis*, *Augustana* oraz kilka druków z zaznaczeniem pełnego tytułu, np. *Prostaka do Sigmunta Pieśni*. Prawdopodobnie ze względu na wielką ilość anonimowych publikacji protestanckich, ta kategoria druków została potraktowana przez autorów indeksu z pewnym lekceważeniem. Zakończono ją bowiem dosyć pojemnym zwrotem zakazującym czytać „Pisma wszelakie Nowokrzczeńców y inych Nowowierników po Polsku wydane”.

Należy podkreślić wyłącznie wyznaniowy charakter indeksu. Wszyscy autorzy, którzy zostali umieszczeni na indeksie, prowadzili działalność antykatolicką. Publikowali jako teolodzy i polemici religijni, propagatorzy różnych nurtów Reformacji, i tu należy uznać, iż twórcy indeksu zebrali chyba wszystkie najważniejsze nazwiska polskich protestantów. W ich gronie znajdowali się, co prawda, również poeci, jak Biernat z Lublina czy Mikołaj Rej, ale ich twórczość przesiąknięta była satyryczną krytyką Kościoła katolickiego, a w przypadku Reja łączyła się z jawną działalnością reformacyjną. Zdecydowana większość prac publikowanych przez pisarzy zakazanych, nie licząc prac teologicznych, nie miała charakteru naukowego. Twórcy dzieł historycznych, jak Marcin Bielski czy Stanisław Sarnicki, trafili na indeks ze względu na surową ocenę roli papieży oraz duchowieństwa katolickiego w dziejach Polski. Podobnie rzecz się miała z Jakubem Przyłuskim, wydawcą pierwszego drukowanego zbioru praw polskich, zawierającego liczne komentarze w duchu protestanckim. Trzeba jednak pamiętać, że dzieła nie traktujące o religii, np. podręcznik Erazma Glicznera o gospodarce wiejskiej, wg Reguły IX indeksu rzymskiego mogły być czytane przez katolików.

Nie wiemy jak wyglądała realizacja założeń zawartych w indeksie, reguł cenzorskich i czy autorów bądź wydawców spotykały poważne represje. Wiadomo, że do 1617 r. cenzurą wciąż zajmował się Uniwersytet Jagielloń-

---

²⁴ H. Wyczawski, *Mikołaj Pac*, w: *PSB*, t. XXIV, s. 736–737.

ski. W rektorskich aktach sądowych znajduje się kilka spraw dotyczących nielegalnego drukowania kalendarzy czy krytycznych względem profesorów uniwersyteckich komentarzy, zamieszczanych przez wydawców lub autorów drukowanych w Krakowie książek. Inicjator wydania pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych – Bernard Maciejowski, nie wykazywał energii w ściganiu wydawnictw heretyckich. Fakt wydawania autorów zakazanych także po 1603 r. i wielokrotne wznowienia ich dzieł zdają się to potwierdzać. Gorliwiej sprawą się zajął kolejny biskup – Marcin Szyszkowski, który w 1617 r. powołał przy kurii specjalny komitet cenzury, mający za zadanie kontrolę produkcji wydawniczej i rynku księgarskiego w Krakowie. Jego działalność dotyczyła głównie prac religijnych, kalendarzy, rzadziej literatury sowizdrzalskiej. Nie był on w stanie uchwycić całej działalności wydawniczej, dbał o ograniczenie wydawnictw anyklerykalnych, antyjezuickich i antykatolickich, antyżydowskich również. Najsurowsze kary, jakie spotykały osoby przekraczające przepisy kościelne, to konfiskata pełnego nakładu zakazanych druków, co w praktyce było niewykonalne, oraz kary pieniężne²⁵.

Indeks wydany przez bpa Maciejowskiego rozpoczął cykl tego typu wydawnictw na terenie Rzeczypospolitej. Był on częścią ruchu kontrreformacyjnego odbywającego się wraz z potrydencką reformą Kościoła katolickiego. Jednak cenzura kościelna – zarówno katolicka jak i protestancka czy cenzura królewska – często miała charakter raczej informacyjny, teoretyczny niż praktyczny. Dużo mówiono o potrzebie kontroli wydawnictw i ograniczeniach rynku księgarskiego. Temat podnosiły synody katolickie, protestanckie, dyskutowali politycy. Rzeczpospolita szlachecka była pod tym względem o wiele liberalniejsza od protestanckich kantonów szwajcarskich czy katolickiej Francji²⁶.

Na indeksie Bernarda Maciejowskiego znalazły się następujące osoby (w kolejności alfabetycznej wg nazwisk):

Artomiusz Piotr (w indeksie: Petrus Artomius, alias Kresichleb) (1555–1609) syn szewca Łukasza Krzesichleba, ławnika miejskiego w Grodzisku Wielkopolskim. Był nauczycielem domowym Ostrorogów. Wpisał się na uniwersytet w Wittenberdze w 1577 r., potem jako kaznodzieja luterański pracował w Warszawie, Węgrowie i Toruniu. Znany był głównie jako autor zbioru pieśni luterańskich *Cantional, to jest pieśni chrześcijańskie*

²⁵ R. Żurkowa, *Książka na wokandzie sądów krakowskich w latach 1600–1630*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R. XXXII (1987), s. 12–22.

²⁶ P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej...*, s. 238.

wydawanego od 1578 r. dwanaście razy. Na indeks mógł trafić za traktat o śmierci *Thanatomachia, to iest Boy ze śmiercią* (Toruń 1600), który wywołał krytykę ze strony katolickiej, oraz za wydawanie innych polemik lub kazań w duchu luteranśkim²⁷.

Bieliński Daniel (zm. 1591) pochodził ze Śląska, studiował na Uniwersytecie Krakowskim, przyjął święcenia kapłańskie i został kaznodzieją niemieckim w kościele św. Barbary w Krakowie. Za jawne sprzyjanie reformacji szykanowany i więziony przez biskupa krakowskiego A. Zebrzydowskiego. Wkrótce został ministrem kalwińskim w Krakowie, a następnie ariańskim w Szydłowcu i Olkuszu. Należał do najsukrajniejszej grupy antytrynitarzy, podejrzewany o ateizm. Nie zachowały się jego prace, ale wiemy, że był autorem zestawienia sprzeczności zawartych w *Nowym Testamencie* w porównaniu do *Starego Testamentu*. Ok. 1575 r. nawrócił się na kalwinizm i pracował jako kaznodzieja w Krakowie i Wilnie²⁸.

Bielski Marcin (Martinus Bielscius) (1495–1575) rycerz, samouk, zdobywał wiedzę korzystając z dobrodziejstw dworów księcia Janusza Mazowieckiego i Piotra Kmity. Przetłumaczył na polski z czeskiego przekładu *Żywoty filozofów* Gwaltera Burleya. Znany był przede wszystkim jako autor *Kroniki wszytkiego świata* wydanej trzykrotnie za życia autora. Za wątki antykatolickie zawarte w tej pracy mógł trafić na indeks. Zdecydowanie antykatolicka była też *Rozmowa dwóch proroków, dwóch baranów o jednej głowie* (Kraków 1566) oraz fragmenty *Sejmu niewieściego* (Kraków 1566). Nigdy nie zerwał z Kościołem katolickim, a przygotowywane czwarte wydanie *Kroniki...* nawet poprawił w duchu katolickim²⁹.

z Brzezin Grzegorz Paweł (Gregorius Paulus Brzezinensis) (ok. 1525–1591) studiował na Akademii Krakowskiej i Uniwersytecie w Królewcu, gdzie przeszedł na luteranizm. Na początku lat 50-tych zwrócił się ku kalwinizmowi i organizował zbory tego wyznania w Małopolsce. Pod wpływem Blandraty zaczął na początku lat 60-tych głosić idee antytrynitarne i był jedną z osób, które doprowadziły do rozbicia Zboru Małopolskiego na większy – kalwiński i mniejszy – ariański. Odgrywał wielką rolę w ariańskim ośrodku w Rakowie. Publikował prace o charakterze teologicznym, których tezy były nie do przyjęcia zarówno dla katolików jak i kalwinistów³⁰.

²⁷ *Nowy Korbut, Piśmiennictwo staropolskie* (dalej: *NK*), 1964, t. II, s. 10–11; M. Si-pajłówna, *Artomiusz Piotr*, w: *PSB*, t. 1, s. 168–169.

²⁸ W. Budka, *Bieliński Daniel*, w: *PSB*, t. 2, s. 45–46.

²⁹ *NK*, t. II, s. 27–30; I. Chrzanowski, *Bielski Marcin*, w: *PSB*, t. 2, s. 64–66.

³⁰ *NK*, t. II, s. 55–60; K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin*, w: *PSB*, t. 9, s. 82–84.

Bythner Bartłomiej (Bartolomaeus Bithnerus) (ok. 1559–1629) urodził się prawdopodobnie na Śląsku i pochodził z niemieckiej rodziny, był kalwińskim pastorem w Głębowicach na Śląsku i w Malicach. Wydał m.in. dzieło *Fraterna et modesta ad omnes per universam Europam reformatas ecclesias... exhortatio*, wzywające wszystkich protestantów do zjednoczenia i zapewne z tego powodu trafił na indeks³¹.

z Brzozowa Walenty (Valentius a Brzozow) (poł. XVI w.) był seniorem Jednoty braci czeskich w Polsce. Przetłumaczył na polski śpiewnik Jana Roha. Inne szczegóły z jego życia nie są znane, być może publikował inne prace także mogące wpłynąć na umieszczenie go na indeksie³².

Budny Szymon (Simon Budnaeus) (ok. 1530–1593) pochodził z drobnej szlachty mazowieckiej, być może studiował na Akademii Krakowskiej. Był katechistą kalwińskim w Wilnie, a potem ministrem w Klecku, współpracując z Mikołajem Radziwiłłem propagował protestantyzm wśród prawosławnych. Był autorem lub współautorem dwóch dzieł wydanych po rusku w drukarni nieświeskiej, co wywołało ataki środowisk prawosławnych. Po pewnym czasie przeszedł na arianizm i został kaznodzieją Jana Kiszki w Łosku. Wkrótce poglądy Budnego stały się zbyt radykalne jak na środowisko magnackie i stał się głową najsłabszego odłamu antytrynitarzy polskich. Był jednym z tłumaczy *Biblii Nieświeskiej*, potem samodzielnie w Łosku przetłumaczył w duchu ariańskim *Nowy Testament*³³.

Chrzastowski Andrzej (Andreas Chrástouius) (ok. 1555–1618) początkowo gorliwy katolik, studiował na Akademii Krakowskiej, był jednym z inicjatorów zburzenia zboru kalwińskiego w Krakowie w 1574 r. Przeszedł jednak na kalwinizm i atakował w swoich publikacjach zarówno katolików jak i arian. Jego wystąpienia przeciwko katolickim mszom świętym spowodowały napaść młodego Włocha Franco Franciego na procesję Bożego Ciała w Winie w 1611 r. Indeks rejestruje Chrzastowskiego jako autora dwóch antykatolickich ataków wydanych w latach 1593–1594, choć w rzeczywistości jest autorem wielu też innych opracowań religijnych i polemicznych³⁴.

Czechowic Marcin (Martinus Czechouicius) (1532–1613) pochodził z rodziny katolickiej i przygotowywał się do kariery duchownej. Studiował w Akademii Lubrańskiego i na Uniwersytecie w Lipsku. Z reformacją związał się początkowo jako luteranin, potem zaś należał do bliskich kalwińskich

³¹ NK, t. II, s. 70–71; A. Starke, *Bythner Bartłomiej*, w: PSB, t. 3, s. 181.

³² NK, t. II, s. 60.

³³ NK, t. II, s. 61–65; S. Kot, *Budny Szymon*, w: PSB, t. 3, s. 96–99.

³⁴ NK, t. II, s. 86–87; M. Wajsblum, *Chrzastowski Andrzej*, w: PSB, t. 3, s. 469–471.

współpracowników Mikołaja Radziwiłła Czarnego, pracując jako nauczyciel w jego szkole w Wilnie. W drugiej połowie lat 60-tych przeniósł się do Jana Niemojewskiego na Kujawy, gdzie rozpoczął propagandę antytrynitaryzmu. W 1570 r. założył gminę w Lublinie, którą kierował przez wiele lat, publikując wiele prac antykatolickich, polemizując z kalwinistami, atakując judaizm. Był także tłumaczem *Nowego Testamentu*³⁵.

Falkowiusz Tomasz (Thomas Falcouius) w *Bibliografii* Estreichera pod tym nazwiskiem znajdują się wydania *Ewangelii św. Łukasza* i *Dziejów Apostolskich*, które ukazały się w 1566 r. w Brześciu. Mógł być kalwińskim tłumaczem lub tylko wydawcą³⁶.

Farnowski Stanisław (Stanislaus Farnouius) (zmarły ok. 1616) pochodził prawdopodobnie z Węgier lub Siedmiogrodu, skąd przybył do Polski jako minister kalwiński. Studiował na uniwersytetach w Marburgu, Heidelbergu i Zurichu. Po powrocie do Rzeczypospolitej przyłączył się do obozu antytrynitarzy, został przywódcą dyteistów małopolskich i pracował nad zorganizowaniem ich zborów. Jego publikacje to polemiki religijne z innymi koncepcjami ariańskimi oraz zbiory modlitw i pieśni, które zdecydowanie kwalifikowały autora na indeks³⁷.

Gasper Joannes wg *Bibliografii* Estreichera jest to Caspar Jan, znany także (wg *Nowego Korbuta*) jako Leopolita Jan czy **Jan Kasperowicz Leopolita** (1523–1572) najpierw student Akademii Krakowskiej, a następnie jej profesor. Przez całe życie związany był z katolicyzmem, współcześni nazywali go „dzielnym pogromcą herezji”. Był redaktorem i wydawcą pierwszej drukowanej po polsku *Biblii* katolickiej – tzw. *Biblii Leopolity* lub *Biblii Szarfenberga*. Być może trafił na indeks za używanie przy redakcji *Pisma Świętego* opracowań biblistów protestanckich lub w ramach akcji ograniczania czytania innych przekładów *Pisma Świętego* na rzecz *Biblii* Jakuba Wujka. Nie mamy pewności czy jest to identyfikacja prawidłowa³⁸.

Gilowski Paweł (Paulus Gilouius) (ok. 1534–1595) był kalwińskim ministrem m.in. w Krakowie, Łańcucie i Wilnie. Brał aktywny udział w staraniach zapobiegających rozłamowi wśród kalwinistów małopolskich, potem atakował antytrynitarzy. Miał wpływ na zawarcie Zgody Sandomierskiej,

³⁵ NK, t. II, s. 105–108; S. Kot, *Marcin Czechowic*, w: *PSB*, t. 3, s. 307–308.

³⁶ K. Estreicher, *Bibliografia Polska* (dalej: *Bibl. Estr.*), Kraków 1894, t. 13, s. 28–29.

³⁷ NK, t. II, s. 155–157; S. Szczotka, *Farnowski Stanisław*, w: *PSB*, t. 4, s. 372–375.

³⁸ *Bibl. Estr.*, Kraków 1906, t. 21, s. 183–184; *Nowy Korbut*, t. II, s. 443–444; L. Hajdukiewicz, *Leopolita Jan*, w: *PSB*, t. 17, s. 74–76.

brał czynny udział w synodach kalwińskich w całym kraju. Opublikował katechizm kalwiński i polemikę z Marcinem Czechowiczem przeprowadzoną z pozycji kalwińskich³⁹.

Gliczner Erazm (Erasmus Glicnerus) (1535–1603) pochodził z rodziny katolickiej, ale w młodości przeszedł na luteranizm. Studiował na Uniwersytecie w Królewcu, był guwernerem u książąt Słuckich na Litwie. Jakiś czas związany z kalwinizmem, po powrocie do luteranizmu został głową tego wyznania w Wielkopolsce. Opublikował podręczniki o gospodarstwie wiejskim i wychowaniu dzieci, ale także pisma zwalczające katolicyzm⁴⁰.

Glodius Paweł (Głodny) (Glodius Paulus Zbassinensis) (1531–1606) pochodził z polskiej rodziny plebejskiej ze Zbąszynia na Śląsku. Studiował na Uniwersytecie w Wittenberdze, a następnie był kaznodzieją ludności polskiej parafii św. Elżbiety we Wrocławiu. Znany jako autor polsko-niemieckiego katechizmu luteranckiego, którego zachowane egzemplarze pochodzą z drugiego wydania w roku 1607, więc pierwsze musiało się ukazać przed rokiem 1603⁴¹.

z Goniądza Piotr (Petrus Goniec) (ok. 1530–1573) studiował na Uniwersytecie Krakowskim i w Padwie, po powrocie do kraju związał się ze środowiskiem kalwińskim skupionym wokół Mikołaja Radziwiłła Czarnego, ale wkrótce jego poglądy stały się na tyle radykalne, że jego praca *De filio Dei homino Christo Jesu* (Kraków 1556) została wykupiona przez litewskiego magnata i zniszczona. Potępiały Piotra edykty królewskie z 1556 r. oraz synody protestanckie w całym kraju. Współpracował ze zborami ariańskimi w Małopolsce, a pod koniec życia osiadł w Węgrowie, gdzie wydawał propagandowe pisma antytrynitarskie pod patronatem Jana Kiszki⁴².

Kościelski Gaweł (Gallus Koscielski) (zm. ok. 1616) szlacheckiego pochodzenia kalwinista kujawski, który trafił na indeks za polemikę z prymasem Stanisławem Karnkowskim na temat prymatu papieskiego⁴³.

Kownacki Mikołaj (Nicolaus Kownacki) ani *Nowy Korbut* ani *Biografia* Estreichera oraz *Polski Słownik Biograficzny* nie rejestrują nikogo o takim imieniu i nazwisku. Mamy natomiast u Estreichera **Walentego**

³⁹ NK, t. II, s. 190–191; S. Szczotka, *Giłowski Paweł*, w: *PSB*, t. 7, s. 471–472.

⁴⁰ NK, t. II, s. 193–195; H. Barycz, *Gliczner Erazm*, w: *PSB*, t. 8, s. 50–52.

⁴¹ A. Rombowski, *Glodius Paweł*, w: *PSB*, t. 8, s. 78–79.

⁴² NK, t. II, s. 203–206; L. Szczucki, *Piotr z Goniądza*, w: *PSB*, t. 26, s. 398–401.

⁴³ NK, t. II, s. 401–402; I. Kaniewska, *Kościelski Gaweł*, w: *PSB*, t. 14, s. 42.

Kownackiego, którego nakładem ukazały się w Wilnie w 1585 r. pisma Erazma z Rotterdamu, dedykowane Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi, co mogło być podstawą umieszczenia na indeksie⁴⁴.

Kozicki Stanisław (Stanislaus Kosicki) osoba o takim imieniu i nazwisku figuruje w *Bibliografii* Estreichera wśród autorów panegiryków wydanych na cześć biskupa poznańskiego Adama Nowodworskiego z okazji jego ingresu na katedrę biskupią w 1631 r. Nie można wykluczyć, iż jest to ten sam Kozicki, którego nazwisko pojawia się w indeksie, ale nie znaleźliśmy żadnych informacji, które mogły to potwierdzić⁴⁵.

z Koźmina Jan (Ioannes Kosminius siue Kosmius) (ur. przed 1510) studiował na Uniwersytecie Krakowskim, był nauczycielem w szkole dworskiej Jędrzeja Górki. W 1545 r. został kaznodzieją nadwornym Zygmunta Augusta, a potem również bibliotekarzem nadwornym. Szerzył nowinki religijne w środowisku dworskim, za co pozywany był przed sąd biskupi. Na indeks trafił prawdopodobnie za wydaną w 1550 r. mowę skierowaną do papieża Juliusza III⁴⁶.

Krowicki Marcin (Martinus Krowicki) (ok. 1501–1573) studiował na Akademii Krakowskiej, pod koniec lat 30-tych przyjął święcenia kapłańskie, ale pod wpływem reformacji ożenił się – było to pierwsze jawne małżeństwo duchownego w Polsce. Wyjechał na studia do Wittenbergi, gdzie nawiązał bliską współpracę z Filipem Melanchtonem. Pod koniec lat 50-tych porzucił luteranizm na rzecz kalwinizmu i organizował zbory małopolskie, a gdy na początku lat 60-tych nastąpiło wśród nich rozbitcie opowiedział się po stronie antytrynitarzy. Publikował w duchu propagandy reformacyjnej, początkowo luterkańskiej, potem kalwińskiej⁴⁷.

Kryszkowski Wawrzyniec (Laurentius Kryskouius) (II poł. XVI w.) początkowo brat czeski działający w Wielkopolsce, tłumacz z czeskiego *Rozmowy czterech braci waldeńskich*, ale na początku lat 60-tych przeszedł na kalwinizm i należał do środowiska skupionego wokół Mikołaja Radziwiłła Czarnego, publikując w tym duchu. Z czasem został antytrynitarzem⁴⁸.

Kwiatkowski Marcin (Martinus Kwiatkowski) (zm. 1585) student Uniwersytetu w Królewcu i Lipsku, dworzanin księcia Albrechta. Był tłu-

⁴⁴ *Bibl. Estr.*, t. 16, s. 91.

⁴⁵ *Bibl. Estr.*, t. 20, s. 129.

⁴⁶ H. Barycz, *Jan z Koźmina*, w: *PSB*, t. 10, s. 458–460.

⁴⁷ *NK*, t. II, s. 421–423; H. Barycz, *Krowicki Marcin*, w: *PSB*, t. 15, s. 350–353.

⁴⁸ K. Górski, *Kryszkowski Wawrzyniec*, w: *PSB*, t. 15, s. 562–563.

maczem konfesji augsburskiej, do której starał się przekonać Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, oraz autorem kilku innych prac protestanckich⁴⁹.

Licyniusz Jan (Ioannes Licinius) (zm. po 1636) pochodził z rodziny mieszczańskiej ze Śląska, kierował szkołą ariańską w Iwiu na Litwie, a następnie był ministrem ariańskim w Nowogródku, odgrywając znaczną rolę w zorganizowaniu tego wyznania na Litwie. Polemizował z katolikami i próbował zyskiwać zwolenników antytrynitaryzmu wśród kalwinów litewskich. Dwukrotnie ekskomunikowany przez współwyznawców za pijaństwo i skandaliczny tryb życia⁵⁰.

z Lublina Biernat (Bernardus Lublinesis) (ok. 1465–1529) duchowny katolicki, sekretarz wojewody ruskiego Jana Pileckiego i jego syna Jana. Jeszcze przed wystąpieniem M. Lutra głosił radykalne poglądy narodowe, społeczne i religijne. Był autorem lub tłumaczem pierwszej książki wydrukowanej po polsku – modlitewnika *Raj duszny* wydanego w Krakowie w 1513 r. Na indeks trafił, gdyż był cytowany przez Flacciusa Illyryka, w jego dziele *Catalogus testium veritatis*⁵¹.

Lutomirski Stanisław (Stanislaus Lutomierski) (1518–1575) studiował na Akademii Krakowskiej i na Uniwersytecie w Wittenberdze, po powrocie został księdzem katolickim i sekretarzem królewskim. W latach 50-tych zaczął sprzyjać reformacji, a w 1554 r. sformułował swoje własne wyznanie wiary, które przesłał królowi i episkopatowi polskiemu. Wydane w 1556 r. *Confesio...* zadecydowało zapewne o umieszczeniu autora na indeksie. Czynnie działał na arenie politycznej, zwalczając Kościół katolicki i szerząc protestantyzm, najpierw w duchu luteranśkim, z czasem zaś kalwińskim⁵².

Łasicki Jan (Ioannes Lassicius) (1534 – zm. po 1599) studiował na Uniwersytecie w Bazylei, gdzie związał się ze środowiskami kalwińskimi. Wiele w trakcie życia podróżował, studiując w Heildelbergu, Pradze, Padwie, Wittenberdze i Lipsku. Był obecny w Paryżu w czasie nocy św. Bartłomieja (18 VIII 1571). Spełniał funkcje dyplomatyczne z ramienia Stefana Batorego, któremu poświęcił część swojej twórczości. Znany był ze swej historii braci czeskich oraz religijnych pism polemicznych⁵³.

Łaski Jan (Ioannes a Lasko) (1499–1590) wychowywany na dworze stryja, prymasa Jana Łaskiego, studiował w Bolonii i Padwie, po powro-

⁴⁹ NK, t. II, s. 435–436; H. Kowalska, *Kwiatkowski Marcin*, w: *PSB*, t. 16, s. 358–360.

⁵⁰ NK, t. II, s. 451–452; L. Szczucki, *Licyniusz Jan*, w: *PSB*, t. 17, s. 300–301.

⁵¹ NK, t. II, s. 463–467; A. Brückner, *Biernat z Lublina*, w: *PSB*, t. 2, s. 84–85.

⁵² NK, t. II, s. 478–479; H. Kowalska, *Lutomirski Stanisław*, w: *PSB*, t. 18, s. 144–146.

⁵³ NK, t. II, s. 479–481; H. Barycz, *Łasicki Jan*, w: *PSB*, t. 18, s. 218–222.

cie przyjął święcenia kapłańskie. Potem wiele podróżował, poznając gminy protestanckie we Francji, Niderlandach, Anglii i Szwajcarii. Przyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu i sprowadził po jego śmierci jego bibliotekę do Polski. Ożenił się w 1540 r. i, opowiadając się po stronie reformacji, przez całe swoje życie pracował nad stworzeniem wyznania wiary umożliwiającego zjednoczenie się wszystkich protestantów w kraju. Był jednym z najbardziej znanych polskich heretyków, autorem m.in. katechizmów protestanckich⁵⁴.

Malecki Hieronim (Hieronimu Malecki) (ok. 1525–1583) młodość spędził na dworze królewskim w Krakowie, studiował w Królewcu. W 1551 r. założył wraz z ojcem drukarnię w Ełku, wydającą książki luteranckie. Był ministrem luteranckim, współpracował z kancelarią ks. Albrechta. Na indeks trafił za opublikowanie *Postylli domowej* M. Lutra, choć drukował i inne pisma luteranckie⁵⁵.

Maczyński Jan (Ioannes Mączynski) (ok. 1515 – ok. 1587) należał do dworzan biskupa poznańskiego Jana Branickiego, za którego pieniądze wyjechał w podróż do Europy Zachodniej. Zapisał się na Uniwersytet w Wittenberdze, studiował też w Bazylei, Zurichu, Strasburgu i Padwie. Mimo sprzyjaniu reformacji przez długi czas posiadał beneficja kościelne. Był sekretarzem w kancelarii wielkoksiążęcej na Litwie i osobistym sekretarzem Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Jako kalwinista propagował nową religię na arenie politycznej. Po śmierci patrona, Radziwiłła, przeszedł na arianizm. Znany też jako autor słownika łacińsko-polskiego⁵⁶.

Mikołajewski Daniel (Daniel Mikołajewski) (1560–1633) studiował na uniwersytetach we Frankfurcie nad Odrą i w Heidelbergu. Po powrocie do kraju został ministrem kalwińskim w Radziejowie. Występował jako polemista antyjezuicki, po 1607 r. wstąpił do wspólnoty braci czeskich. Na indeks mógł trafić za polemiki m.in. z Jakubem Wujkiem, Marcinem Śmieglickim oraz prace z dziedziny biblistyki, był korektorem wielu wydań *Biblii* protestanckich, swój przekład wydał w Gdańsku w 1632 r.⁵⁷

Modrzewski Frycz Andrzej (Andreas Fricius Modreuius) (ok. 1503–1572) studiował na Akademii Krakowskiej, przyjął święcenia kapłańskie, pracował u arcybiskupa Jana Łaskiego, a następnie u jego bratanka – Jana Łaskiego Młodszego i jego braci Hieronima i Stanisława. Za ich namową wyjechał na studia do Wittenbergi. Po śmierci Erazma z Rotterdamu otrzymał

⁵⁴ NK, t. II, s. 484–485; H. Kowalska, *Łaski Jan*, w: *PSB*, t. 18, s. 1237–244.

⁵⁵ NK, t. II, s. 502–503; H. Barycz, *Malecki Hieronim*, w: *PSB*, t. 19, s. 295–297.

⁵⁶ NK, t. II, s. 510–512; H. Barycz, *Maczyński Jan*, w: *PSB*, t. 20, s. 336–339.

⁵⁷ M. Sipayłło, *Mikołajewski Daniel*, w: *PSB*, t. 21, s. 154–157.

od Jana Łaskiego zlecenie odebrania biblioteki. Mimo iż podróżując po Europie z Janem Łaskim poznał protestantyzm i stał się jego zwolennikiem, nie zrezygnował z beneficjów kościelnych w kraju. Po powrocie został sekretarzem królewskim Zygmunta Augusta. Publikował prace w duchu protestanckim, głównie luteranckim, ale również wypowiadał się na tematy polityczne i społeczne, krytykując pozycję Kościoła katolickiego. Pod koniec lat 50-tych zbliżył się do obozu kalwińskiego, a pod koniec życia do arian⁵⁸.

de Montanis Paulus nie figuruje w *Bibliografii* Estreichera ani *Nowym Korbucie* lub *PSB*. W katalogu starodruków Biblioteki Narodowej znajduje się pod tym nazwiskiem *Tractatus novus de iure tutelarum et curattonum...Opus...studio et opera Balthasari Montani... nunc in minori forma excusum* wydany we Frankfurcie nad Menem w 1608 r. Wcześniej także musiał coś wydać, by trafić na indeks już w roku 1603.

Neothebel Walenty (Neotebulus Valentinus) był luteranckim ministrem w Toruniu, polemizującym w drugiej połowie XVI w. z katolikami i arianami. Znamy jego gwałtowny atak na Żydów i arian opublikowany w Toruniu w 1581 r. Na indeks trafił zapewne za podobne wystąpienia przeciw katolikom⁵⁹.

Niemojewski Jakub (Iacobus Niemoiewski) (ok. 1532–1586) brat Jana Niemojewskiego, już w młodości przeszedł na luteranizm, a następnie kalwinizm. Studiował w Wittenberdze i Królewcu. Angażował się w działalność zborów kalwińskich w całym kraju oraz współpracował z Jednotą braci czeskich. Polemizował z katolikami (m.in. z Jakubem Wujkiem, B. Herbestem) jak i z arianami. Działal także na arenie politycznej, należał do czołowych przywódców opozycji antybatoriańskiej⁶⁰.

Niemojewski Jan (Ioannes Niemoiewski) (ok. 1530–1598) studiował w Królewcu, po powrocie przyjął kalwinizm i rozwinął działalność religijną i polityczną. W 1566 r. przeszedł na wyznanie ariańskie i założył własną gminę. Szybko przeszedł ewolucję w poglądach teologicznych i społecznych, zajmując pozycje skrajnie radykalne. Kierował wraz z M. Czechowicem ariańskim zbozem lubelskim. W swoich publikacjach bezwzględnie atakował Kościół katolicki⁶¹.

⁵⁸ W. Urban, *Frycz Modrzewski Andrzej*, w: *PSB*, t. 21, s. 538–543.

⁵⁹ *Bibl. Estr.*, t. 23, s. 80; T. Grabowski, *Literatura aryńska*, Kraków 1906, s. 63, 196–197.

⁶⁰ *NK*, t. III, s. 18; J. Tazbir, *Niemojewski Jakub*, w: *PSB*, t. 23, s. 10–13.

⁶¹ *NK*, t. III, s. 19–20; J. Tazbir, *Niemojewski Jan*, w: *PSB*, t. 23, s. 13–16.

Nowomiejski Wojciech (Albertus a Nouemiasto) (XVI w.) był nauczycielem w luterńskiej szkole w Toruniu. W 1557 r. przeniósł się do Królewca, gdzie prowadził działalność kaznodziejską i wydawniczą wraz z Janem Seklucjanem. Był tłumaczem luterskich modlitewników i pism teologicznych oraz dzieł Erazma z Rotterdamu⁶².

Orszak Grzegorz (Gregorius Orsacius) (ok. 1520 – ok. 1567) studiował prawdopodobnie na Akademii Krakowskiej. Pod koniec lat 40-tych zbliżył się do środowisk reformacyjnych. Jeszcze przed 1550 r. kierował szkołą parafialną w Pińczowie, a po likwidacji tam kultu katolickiego stworzył i przez 10 lat zarządzał jedną z najważniejszych szkół protestanckich w kraju. Początkowo działająca w duchu luterskim, przekształciła się w ośrodek myśli kalwińskiej. W 1561 r. Orszak został usunięty z Pińczowa za głoszenie herezji ariańskiej. Na indeks został wciągnięty jako autor zbioru kazań, napisanego jeszcze w duchu luterskim⁶³.

Ostorodt Krzysztof (Christophorus Ostorod Scotus) (zm. 1611) urodził się w Goslarze w Dolnej Saksonii jako syn tamtejszego pastora luterskiego. Studiował na Uniwersytecie w Królewcu. Pod wpływem arian gdańskich porzucił luteranizm i z czasem stał się zwolennikiem radykalnych poglądów Fausta Socyna. Polemizował z luteranami i katolikami, a na indeks trafił za sprawozdanie ze spotkania z księdzem Hieronimem Powodowskim odbytego w 1592 r. w Śmiglu. Był zwierzchnikiem zborów ariańskich w Prusach Królewskich⁶⁴.

Pac Mikołaj (Nicolaus Pacius) (ok. 1527–1591) mimo iż nie miał święceń kapłańskich, został dziekanem w kapitule wileńskiej i proboszczem w Nowogródku. Nie wiemy gdzie zdobył wykształcenie, ale uchodził za człowieka uczonego. Od 1554 r. był sekretarzem Zygmunta Augusta, a w 1557 r. został przez króla nominowany na biskupa kijowskiego. Nie przyjął sakry biskupiej, choć zasiadał w senacie i czerpał dochody ze swoich beneficjów. W latach 60-tych przeszedł na luteranizm, ożenił się i pod wpływem luterskich teologów wydał w Królewcu dzieło skierowane przeciw antytrynitarzom. Mimo iż jawnie popierał reformację i otaczał się protestantami nadal uchodził za biskupa kijowskiego. Pod wpływem nuncjusza J. F. Commendonego papież Pius V zażądał od króla usunięcia Paca z biskupstwa kijowskiego. Ostatecznie jednak zrezygnował sam, ale dopiero w 1582 r., gdy został pozbawiony

⁶² *NK*, t. III, s. 24.

⁶³ *NK*, t. III, s. 47; H. Barycz, *Orszak Grzegorz*, w: *PSB*, t. 24, s. 260–263.

⁶⁴ *Bibl. Estr.*, t. 23, s. 494–496; J. Tazbir, *Ostorodt Krzysztof*, w: *PSB*, t. 24, s. 472–474.

swoich podstawowych dochodów kościelnych, tj. probostwa w Nowogrodku i kanonii wileńskiej⁶⁵.

Prażmowski Andrzej (Andreas Prasnouijs) (zm. 1592) studiował na Akademii Krakowskiej. Po otrzymaniu święceń kapłańskich ok. 1545 r. był proboszczem kościoła św. Jana w Poznaniu. Wkrótce został stamtąd usunięty za szerzenie herezji kalwińskiej i rozpoczął budowanie wielkopolskiej gminy helweckiej w Radziejowie. W swoich publikacjach równie zaciekle atakował Kościół katolicki i jezuitów, co zwalczał antytrynitarzy. Był jednym ze współtwórców Zgody Sandomierskiej. W czasie swojej działalności utrzymywał bliskie stosunki z braćmi czeskimi i w 1565 r. podpisał z nimi umowę w Liszkowie, przyjmując ich konfesję z zastrzeżeniem pewnych odrębności obrzędowych charakterystycznych dla kalwinizmu⁶⁶.

z Przasnysza Wawrzyniec (Laurentius Przasnicensis) w *Bibliografii* K. Estreichera znajduje się jego *Nauka o prawdziwey y o fałszywy Pokucie...* wydana w 1559 r. i dedykowana Mikołajowi Radziwiłłowi Czarnemu⁶⁷.

Przechadzka Krzysztof (Christophorus Peripateticus Leopopolitanus, alias Przechacki) (ok. 1537 – zm. po 1589) studiował na Akademii Krakowskiej. Pod koniec lat 50-tych był zwolennikiem nauki Franciszka Stankara i stał prawdopodobnie w opozycji do większości kalwinistów małopolskich. Był jednym z założycieli szkoły w Dubiecku, podróżował do Jana Kalwina do Genewy w celu przekonania go o prawowierności F. Stankara. Po śmierci tego ostatniego powrócił do ortodoksji kalwińskiej. Jego publikacje, koncentrujące się wokół problemów teologicznych, dalekie były nie tylko od poglądów katolickich, ale i od kalwińskich⁶⁸.

Przyłuski Jakub (Iacobus Przyłuski) (ok. 1512–1554) studiował na Akademii Krakowskiej. W Krakowie wszedł w krąg ludzi skupionych wokół Piotra Kmity i do końca życia związany był ze swoim patronem. Początkowo znany był jako poeta okolicznościowy, wypowiadający się także na tematy polityczne. Mimo iż dość głośno krytykował duchowieństwo katolickie, nie zerwał z Kościołem, a w 1548 r. jako świecki został proboszczem w Mościskach. Nigdy nie przyjął święceń kapłańskich, gdyż wyjątkowo nie podobał mu się celibat. Początkowo z rezerwą odnosił się do poglądów M. Lutra, ale dał się pozyskać księciu Albrechtowi i na jego zlecenie miał tłumaczyć na

⁶⁵ H. E. Wyczawski, *op. cit.*, s. 730–739.

⁶⁶ NK, t. III, s. 134–135; M. Sipayło, *Prażmowski Andrzej*, w: *PSB*, t. 28, s. 350–351.

⁶⁷ *Bibl. Estr.*, t. 25, s. 334.

⁶⁸ *Bibl. Estr.*, t. 25, s. 337–338; M. Sipayło, *Przechadzka Krzysztof*, w: *PSB*, t. 28, s. 669–670.

polski *Nowy Testament*. Dziełem jego życia był projekt zbioru praw Rzeczypospolitej. Mimo iż nie został on zatwierdzony przez sejm piotrkowski 1548 r., to Przyłuski kontynuował swoją pracę i ostatecznie w latach 1551–53 w swojej własnej drukarni wydał *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*.... Dodał do nich swoje własne komentarze, w których wypowiadał się na wszystkie aktualne problemy polityczne i społeczne, atakując zaciekle Kościół katolicki⁶⁹.

Rej Mikołaj (Nicolaus Rey) (1505–1569) studiował na Akademii Krakowskiej, większość jednak wiedzy zdobył jako samouk. W latach 40-tych zbliżył się do środowisk protestanckich, jednocześnie będąc dworzaninem królewskim miał dobre kontakty z Zygmuntem Augustem. Brał czynny udział w życiu politycznym, często uczestniczył w sejmach jako poseł i jako widz. W latach 50-tych bronił protestantów małopolskich pozywanych przed sąd biskupi, brał aktywny udział w synodach protestanckich, czynnie uczestniczył w życiu małopolskich zborów kalwińskich. Ze względu na przekaz w duchu protestanckim i krytykę Kościoła katolickiego zawartą w swoich utworach kwalifikował się na indeks, a zamykając kościoły w swoich dobrach i konfiskując dziesięcinę, stale był obkładany klątwami⁷⁰.

Samuel Andrzej (Andreas Samuel) (zm. 1549) od ok. 1530 r. członek konwentu dominikanów, a następnie kaznodzieja polski w kościele św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Wkrótce został oskarżony o głoszenie herezji Lutra, ale oczyszczony z zarzutów wyjechał na studia do Wittenbergi, gdzie spotkał się m.in. z Filipem Melanchtonem. Po powrocie do Polski ożenił się i wyjechał do Prus Książęcych ściągnięty przez księcia Albrechta. Pracował tam jako pastor, publikując pisma, o istnieniu których wiemy tylko z relacji polemistów katolickich, gdyż żadne się nie zachowały⁷¹.

Sarnicki Stanisław (Stanislaus Sarnicius) (1532–1597) studiował w Królewcu na koszt księcia Albrechta, a następnie w Wittenberdze. Był ministrem kalwińskim należącym do ścisłego kierownictwa zborów małopolskich. Stał w opozycji wobec idei unii z Jednotą braci czeskich, a także reprezentował postawę ortodoksji kalwińskiej w stosunku do idei Franciszka Stankara czy Jana Blandraty. Wydał swoje kazania, co mogło nie spodobać się katolikom, ale atakował też w swoich kazaniach antytrynitarzy. Po

⁶⁹ NK, t. III, s. 138–140; H. Kowalska, *Przyłuski Jakub*, w: *PSB*, t. 29, s. 206–209.

⁷⁰ NK, t. III, s. 156–173; *Mikołaj Rej*, w: *PSB*, t. 31, s. 196–203.

⁷¹ NK, t. III, s. 200–201; M. Falińska, *Samuel Andrzej*, w: *PSB*, t. 34, s. 441–442; *Bibl. Estr.*, t. 27, s. 58.

1570 r. powoli wycofywał się z publicznej działalności na rzecz zborów małopolskich i stał się raczej komentatorem życia politycznego, blisko wiążąc się ze stronnictwem Jana Zamoyskiego. Najważniejszymi jego pracami nie są jednak publikacje religijno-polemiczne, ale pozostawione w rękopisie *Księgi hetmańskie...* stanowiące próbę renesansowego traktatu wojskowego oraz dzieło historyczne *Annales...* zawierające historię Polski do czasów Stefana Batorego⁷².

Seklucjan Jan (Ioannes Seclucianus) (ok. 1510–1578) studiował na uniwersytetach w Lipsku i Królewcu. W Wielkopolsce związany był z dworem Górków, a po wyjeździe do Prus Książęcych z dworem księcia Albrechta. Z jego polecenia był luterańskim kaznodzieją polskojęzycznym w różnych parafiach pruskich. Wydał opracowane przez siebie wyznanie wiary oraz katechizm. Pomagał przy wydawaniu różnych pism protestanckich i przekładu *Nowego Testamentu*⁷³.

Socyn Faust (Faustus Sozzinus) (1536–1604) urodził się w Sienie we Włoszech, tam też studiował. W 1574 r. na stałe opuścił Italię i przez Bazyleę, Siedmiogród przybył do Krakowa, gdzie prowadził czynną działalność teologa i polemisty ariańskiego, wywołując często gwałtowne reakcje studentów krakowskich. Ze względów bezpieczeństwa przeniósł się do Łuławic i kierował tam zborem ariańskim, prowadząc liczne polemiki i wydając wiele dzieł o charakterze religijnym⁷⁴.

Statorius Piotr (Petrus Statorius) (zm. 1591) pochodził z Francji, wykształcenie zdobył w Kolegium w Lozannie. Był uczniem J. Kalwina i T. Bezy. W 1549 r. przyjechał do Polski, gdzie przeszedł dziwną ewolucję wyznaniową. Początkowo kalwinista, na początku lat 60-tych przeszedł na arianizm, by po kilku latach powrócić do kalwinizmu. Umarł jednak znowu jako arianin. Jest autorem pierwszej polskiej gramatyki napisanej w języku łacińskim. Należał do grona tłumaczy *Biblii Brzeskiej* oraz kilku pism teologicznych⁷⁵.

Sylwiusz Jakub (Iacobus Syluius) (zm. po 1583) ok. 1541 r. otrzymał święcenia kapłańskie i wkrótce został proboszczem w Krzęcicach na Śląsku. Pod koniec lat 40-tych zainteresował się poglądami M. Lutra, a potem przeszedł na kalwinizm. Brał czynny udział w życiu zborów małopolskich,

⁷² NK, t. III, s. 216–219; H. Kowalska, *Sarnicki Stanisław*, w: *PSB*, t. 35, s. 217–223.

⁷³ NK, t. III, s. 224–229; J. Mańtek, *Seklucjan Jan*, w: *PSB*, t. 36, s. 182–186.

⁷⁴ NK, t. III, s. 261–266.

⁷⁵ NK, t. III, s. 287–289.

występował przeciw F. Stankarowi i arianom. Wydał m.in. kalwiński kanconal⁷⁶.

Tobolski Adam (Adamus Thobolius) (II poł. XVI w. – i poł. XVII w.) był nauczycielem w domu Latałskich, później osiadł w Toruniu, gdzie był nauczycielem. Publikował jako poeta, a także tłumacz Cycerona. Nie wiemy dokładnie za co trafił na Indeks, ale na pewno był protestantem, chyba luteraninem, i jako pisarz mógł trafić na indeks⁷⁷.

Trecy Krzysztof (Christophorus Trecius) (ok. 1530–1591) studiował na Akademii Krakowskiej i Uniwersytecie w Wittenberdze, utrzymywał kontakty z F. Melanchtonem, Janem Kalwinem, Janem Łaskim Młodszym. Założył w Krakowie gimnazjum dla zborów małopolskich i brał udział w redakcji zgody sandomierskiej. Był także skretarzem królewskim nobilitowanym w 1580 r. Tłumaczył H. Bullingera i wydawał Jakuba Niemojewskiego⁷⁸.

Trepka Eustachy (Eustachius Trepka) (ok. 1510–1559) był nauczycielem domowym Jędrzeja Górki, z którego synami wyjechał za granicę, m.in. do Wittenbergi, gdzie poznał M. Lutra i F. Melanchtona. Od 1533 r. służył u księcia Albrechta Hohenzollerna, tłumacząc dzieła protestanckie na język polski. Na indeks trafił za przekład *Postylli...* A. Corvina, choć tłumaczył także wielu innych pisarzy protestanckich⁷⁹.

Trzeciecki Andrzej (Andreas Tricesius) (przed 1530 – po 1583) studiował w Wittenberdze, brał udział w pierwszym publicznym nabożeństwie protestanckim w Pińczowie 25.11.1550 r. Przez kilka lat był na służbie Mikołaja Radziwiłła Czarnego i brał udział w przekładzie *Biblii Brzeskiej*. Potem został dworzaninem Zygmunta Augusta, sekretarzem Henryka Walezego, brał też pensję od Stefana Batorego. Był niezwykle płodnym poetą, tłumaczem, autorem protestanckich modlitewników i pieśni⁸⁰.

Turnowski Jan (Ioannes Turnouius) (1567–1629) syn Jana, ministra braci czeskich, studiował na uniwersytetach w Strasburgu i Zurychu na koszt mecenasa, Andrzeja Leszczyńskiego. Pełnił funkcję ministra w różnych gminach braci czeskich, będąc ich głową w całej Wielkopolsce. Drukował po-

⁷⁶ NK, t. III, s. 302–303.

⁷⁷ *Bibl. Estr.*, t. 31, s. 182–183; *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1867, t. 25, s. 317.

⁷⁸ NK, t. III, s. 339–341.

⁷⁹ NK, t. III, s. 342–343.

⁸⁰ NK, t. III, s. 347–354.

lemiki z pisarzami katolickimi, tłumaczył protestanckie pieśni religijne, był współautorem tłumaczenia *Biblii Gdańskiej*⁸¹.

Turnowski Szymon Teofil (Simon Turnouius) (1544–1608) minister braci czeskich, a z czasem także senior zborów wielkopolskich. Studiował w Wittenberdze, był rektorem szkoły w Koźminku. Drukował polemiki zarówno z katolikami jak i protestantami⁸².

Wędrogowski Mikołaj (Nicolaus Wędrogowski) (XVI w.) nie rejestruje jego druków ani *Bibliografia* Estreichera ani *Nowy Korbut*. Nie wiemy za jakie druki trafił na indeks, natomiast pewna jest jego działalność jako ministra kalwińskiego w Wilnie, z czasem zaś jego sympatie proariańskie⁸³.

Widawski Wojciech (Albertus Widaiensis) nie rejestruje jego prac *Bibliografia* Estreichera ani *Nowy Korbut*. W zbiorach starodruków Biblioteki Narodowej w Warszawie znajdujemy pod tym nazwiskiem pracę pt. *Præcipi errores doctrinae christianæ – M. Lutheri de humanis traditionibus vitandis* (Królewiec 1561, druk J. Daubmann).

Wiśniewski Stanisław (Stanislaus Wisniewski) (II poł. XVI w.) był katechistą kalwińskim przy zborze w Krakowie. Od 1561 r. znajduje się w obozie ariańskim, był bliskim współpracownikiem S. Farnowskiego. Opublikował przynajmniej dwa dzieła prezentujące doktryny protestanckie⁸⁴.

Wolan Andrzej (Andreas Volanus) (ok. 1530–1610) studiował we Frankfurcie nad Odrą i w Królewcu. Był sekretarzem Mikołaja Radziwiłła Rudego i sekretarzem królewskim wykorzystywanym w różnych misjach dyplomatycznych przez Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazę. Jako teolog kalwiński polemizował zarówno z katolikami (m.in. z Piotrem Skargą) jak i arianami (z F. Socynem)⁸⁵.

Zakrzewski Wojciech (Albertus Zakrzewski) w indeksie znajduje się przy nim dopisek: *contra imagines nomine supresso*. *Bibliografia* Estreichera rejestruje natomiast pod tym nazwiskiem *Przypisy do Objawienia S. Jana przez Jana. Manipulus z pisma S. y Doktorów Kościoła wyjętych mianowicie o prośbie cierpliwości y szczęśliwej śmierci* wydane w 1604 r.⁸⁶

z Żarnowca Grzegorz (Gregorius a Zarnowiec) (ok. 1528 – ok. 1601) początkowo katolik, kanonik kapituły krakowskiej. Z czasem przyjął kalwi-

⁸¹ NK, t. III, s. 355–357.

⁸² NK, t. III, s. 357–360.

⁸³ A. Brückner, *Różnowiercy polscy*, Warszawa 1962, s. 120, 139–140, 167, 175.

⁸⁴ NK, t. III, s. 400–401.

⁸⁵ NK, t. III, s. 414–416.

⁸⁶ *Bibl. Estr.*, t. 34, s. 116.

nizm i ożenił się. Był m.in. seniorem zborów kalwińskich na Litwie, później ministrem we Włoszczowej. Na indeks trafił za *Postyllę albo wykłady ewangelii niedzielnych i na święta*, choć wśród jego publikacji są i inne prace teologiczne i doktrynalne⁸⁷.

Zestaw nazwisk zawartych w indeksie sugeruje, iż nie był on jakimś przypadkowym zbiorem nazwisk polskich autorów heretyckich. Są wśród nich pierwsi polscy publicyści protestanczy (Piotr z Goniądza, Jan z Koźmina, Stanisław Lutomirski, Jan Łaski, Andrzej Frycz Modrzewski, Jakub Przyłuski, Mikołaj Rej) rozpoczynający swoją działalność jeszcze w I połowie wieku XVI, w okresie kształtowania się poszczególnych wyznań. Dalej możemy dostrzec czołowych polskich luteranów: Piotra Artomiusza, Erazma Gliczniera, Eustachego Trepkę czy Jana Seklucjana. Podobnie rzecz się ma z kalwinistami. Są wszyscy najważniejsi twórcy gminy helweckiej, jak Paweł Gilowski, Stanisław Sarnicki, Krzysztof Trecy, Andrzej Wolan czy wymienieni wcześniej Jan Łaski i Mikołaj Rej. Wśród antytrynitarzy nie brakuje w zasadzie nikogo z czołowych przedstawicieli. Mamy więc Fausta Socyna, jednego z przywódców ruchu w Polsce, oraz całe grono mniej lub bardziej samodzielnych reprezentantów wszystkich nurtów arianizmu, należących zarówno do pierwszego pokolenia, które oderwało się od zboru większego w latach 1562–1565 (Daniel Bieliński, Marcin Czechowic, Grzegorz Paweł z Brzezin, Piotr z Goniądza, Marcin Krowicki, Jan Niemojewski), jak i czołowych antytrynitarzy przełomu XVI i XVII w. (Stanisław Farnowski, Jan Licyniusz czy wspomniany Faust Socyn). Także obecność braci czeskich jest zaznaczona. Widzimy więc związanych zarówno z tym ruchem jak i z kalwinizmem Jana Łasickiego i Jakuba Niemojewskiego oraz seniorów zborów wielkopolskich – Szymona i Jana Turnowskich. Do grona publicystów umieszczonych na indeksie należy również grupa autorów mniej znanych, drugorzędnych, o których dziś często niewiele wiemy.

Indeks jest więc bardzo dobrym przeglądem całego ruchu protestanckiego. Można mu „zarzucić” brak kilku ważnych nazwisk, ale należy zauważyć doskonałą orientację katolickiego autora lub autorów indeksu w środowisku protestanckim, ściślej mówiąc, w teologicznym środowisku protestanckim. Zostali bowiem umieszczeni w katalogu przedstawiciele wszystkich nurtów polskiego protestantyzmu, choć proporcje ilościowe autorów poszczególnych ruchów w stosunku do rzeczywistej liczby heretyków różnych wyznań w kraju nie zostały zachowane. Uwagę zwraca zwłaszcza stosunkowo duża

---

⁸⁷ NK, t. III, s. 456–457.

ilość arian, stanowiących zagrożenie nie tylko dla ortodoksji katolickiej. Kwestionując jeden z najważniejszych dogmatów, Trójcy Świętej, postawili siebie w zasadzie poza rodziną wyznań chrześcijańskich i z tego powodu byli zwalczani z równą zaciekłością przez katolików jak i luteranów czy kalwinistów.

Bez wątpienia to raczej nie sam biskup krakowski Bernard Maciejowski ułożył pierwszy polski indeks ksiązek zakazanych. Nie mniej jednak zestaw nazwisk autorów zakazanych, spośród których bezpośrednio na tematy teologiczne nie wypowiadali się tylko Marcin Bielski i Biernat z Lublina, sugeruje, iż twórca lub twórcy katalogu to osoby doskonale wykształcone w zakresie teologii, a jednocześnie w miarę dobrze zapoznane z działalnością wydawniczą autorów heretyckich, a być może i ich drogą życiową. Warto bowiem zauważyć, że aż 14 wymienionych w indeksie heretyków to byli księża katolicy lub świeccy beneficjanci kościelni. Jako osoby swego czasu bezpośrednio zaangażowane w hierarchię przeżywającego kryzys Kościoła, dysponowały większym autorytetem w jego krytyce niż inni heretycy. Trudno jednak dopatrywać się jakiegoś specjalnego ich potraktowania przez autorów indeksu, gdyż odejście od Kościoła katolickiego wielu duchownych było zjawiskiem w tym czasie dosyć częstym, charakterystycznym i chyba nieuniknionym z racji posiadanego wykształcenia i szczególnych zainteresowań tego środowiska teologią. Umieszczenie jakiegoś autora na indeksie wiązało się raczej z jego publikacjami, które, jak sugeruje indeks rzymski i jego reguły, winny być wcześniej zbadane i ocenione jako heretyckie. W związku z tym nie dziwi fakt powstania pierwszego polskiego indeksu ksiązek zakazanych właśnie w Krakowie, przez wieki centrum życia intelektualnego, siedziby uniwersytetu, a zarazem głównego ośrodka drukarstwa i handlu książką na terenie Rzeczypospolitej. Gdzież indziej jak nie w Krakowie można było wydrukować, kupić lub przeczytać cały wachlarz pozycji zarówno naukowych jak i rozrywkowych, prawomyślnych oraz zakazanych. Spośród autorów umieszczonych na indeksie 19 drukowało swoje prace w Krakowie, w różnych warsztatach i w różnym okresie. Trzeba do tego dodać, że 16 autorów zakazanych to studenci Akademii Krakowskiej, dysponującej największym księgozbiorem w Polsce. Właśnie tam należałoby szukać jeśli nie narodzin idei pierwszego polskiego indeksu ksiązek zakazanych, to przynajmniej miejsca umożliwiającego poznanie literatury heretyckiej. Duchowni wykładowcy uniwersyteccy mieli duże możliwości realizowania obowiązków cenzorskich w specyficzny sposób, poprzez stworzenie indeksu dzieł heretyckich.

Pewną zachętą do poszukiwań w tym kierunku są spostrzeżenia H. Barycza dotyczące istnienia w bibliotece Kolegium Większego wyodrębnionego księgozbioru sekretnego. Nie wiadomo kiedy powstała owa tzw. „Bibliotheca

secretior”, zawierała jednak dzieła zakazane przez Kościół lub niezgodne z jego nauką. Trafiły one do zbiorów uniwersyteckich wraz z zespołami książek przekazywanych przez osoby prywatne. Nieprawomyślne tytuły cieszyły się szczególnym zainteresowaniem teologów katolickich przygotowujących się do polemik antyreformacyjnych⁸⁸. Idąc tym śladem można spróbować powiązać katalog biskupa Maciejowskiego z biblioteką sekretną, co jest zadaniem wyznaczonym sobie przez autora, w którego kręgu zainteresowań pozostają kolejne polskie indeksy książek zakazanych.

---

⁸⁸ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 678–679.